

ст. 164-12 КУпАП, за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 21.06.2012 р. № 0520/6048/2012 р.

12. Судове рішення у справі про притягнення до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 164-12 КУпАП, за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 21.06.2012 р. № 0520/6050/2012 р.

13. Судове рішення у справі про притягнення до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 164-12 КУпАП, за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 07.07.2012 р. № 0520/6000/2012 р.

14. Судове рішення у справі про притягнення до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 164-12 КУпАП, за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 07.07.2012 р. № 0520/6003/2012 р.

15. Судове рішення у справі про притягнення до адміністративної відповідальності, передбаченої ст. 164-12 КУпАП, за матеріалами Маріупольської об'єднаної Державної фінансової інспекції в Донецькій області від 07.07.2012 р. № 0520/6007/2012 р.

Надійшла до редакції 14.10.2012

ЦАРУК О.В., аспірант
(Львівський державний університет
внутрішніх справ)

УДК 347.763(477.83/.86)

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ЗОБОВ'ЯЗАЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Розглядаються поняття зобов'язання та історична природа їх виникнення, визначаються правовідносини між кредитором та боржником та їх видозміна в процесі історичного розвитку.

Ключові слова: зобов'язання, борг, відповідальність, кредитор, боржник, боргова кабала, майновий зміст, власність.

Рассматриваются понятие обязательства и историческая природа их возникновения, определяются правоотношения между кредитором и должником и их видоизменение в процессе исторического развития.

Ключевые слова: обязательство, долг, ответственность, кредитор, должник, долговая кабала, имущественное содержание, собственность.

The concept of obligation and historical nature of their origin are examined, legal relationships between a creditor and debtor and their modification are determined in the process of historical development.

Keywords: obligation, debt, responsibility, creditor, debtor, promissory servitude, property maintenance property.

Для розвитку цивільного обігу необхідно, щоб його учасники виконували свої обов'язки належним чином. При порушенні цих обов'язків заподіюється шкода (насамперед кредитору) і, отже, порушується механізм функціонування цивільних правовідносин, від чого страждає не лише сам кредитор, але й суспільство в цілому.

Сучасне наукове дослідження виникнення зобов'язань базується перш за все на класичному спадку правового надбання Стародавнього Риму. Питання виникнення та припинення зобов'язань вивчали у різні періоди такі видатні науковці, як В. Голевінський, Ф. Золл, В. Аллерханд, І.А. Покровський, Р. Сават, О.С. Йоффе, Л.А. Лунц, Є.О. Харитонов, В.С. Макаруч, Б.Й. Тишик, Г.М. Паславська, В.С. Кульчицький, Ю.С. Шемшушенко та інші. Віддаючи належне їх внеску в дослідження основних положень про зобов'язання, зауважимо, що вони не вичерпали всіх питань, які стосуються виникнення зобов'язальних правовідносин та їх видозміни відповідно до історичної еволюції. У своїх працях науковці вдаються до описовості, достатньо не розкриваючи глибину змісту виникнення зобов'язань, що і потребує комплексного історико-правового дослідження.

Мета статті – дослідити існуючі форми виникнення зобов'язальних правовідносин та їх еволюції у подальших науково-правових розвідках.

Якщо речові права являють собою форму юридичного відношення особи до речей, то

зобов'язання є формою юридичних приватноправових відносин одних осіб з іншими.

Поняття зобов'язання здійснило історичну еволюцію, і на початку XX століття зобов'язання вже не були такими, як у зародку свого існування, на початку розвитку цивілізації.

Першопочаткова основа зобов'язання міститься в тій області, яку на сьогодні називають цивільними правопорушеннями чи деліктами, а договір як самостійне джерело зобов'язання з'явився значно пізніше. В області деліктів поняття «борг» (лат. – *debitum*) виникло не одразу, йому передувало поняття «відповідальність» (лат. – *reatus*) [7, с. 364-366].

Як відомо, стародавнє право не регулювало відносини між особами з приводу приватних правопорушень. За такі злочини, як посягання на життя, особисту недоторканність, інших особистих та матеріальних (несплата боргу) образ кримінальної відповідальності не існувало. Внаслідок цього будь-яке подібне посягання викликало як природна реакція помсти потерпілого чи його близьких. Факт злочину створював між злочинцем та потерпілим особисті відносини: пролита кров чи нанесена образа зв'язувала обох міцним особистим зв'язком, який міг бути розірваним лише помстою. Винна особа наражалася на помсту потерпілого та була відповідальна перед ним особисто. Вимагання від потерпілого повернення боргу не існувало, і помста була невідворотна [9, с. 64-69].

Однак помста містила в собі значний елемент ризику для потерпілого. Внаслідок цього така дія поступово почала замінятися викупом – спочатку при здійсненні незначних злочинів, а потім і тяжких. Але й такі погодження між сторонами не містили в собі обов'язку для винного. Обов'язку сплатити суму встановленої винагороди ще не існувало, скоріше, це було його правом. Таким чином, сплативши штраф, він звільнявся від особистої відповідальності, а при несплаті вертався у попередній стан, тобто підлягав помсті.

Держава забороняла помсту, а взамін санкціонувала як обов'язковий той порядок, який раніше був добровільним, тобто встановила приватні штрафи у вигляді обов'язкового викупу. Але боротьба держави зі звичаєм помсти була нелегкою. Так, у римському праві і в законах 12 таблиць зазначалися штрафи для легких злочинів, а для злочинів, які становили значну суспільну небезпеку, продовжував діяти звичай помсти. Наприклад, встановлювалися більш легкі грошові штрафи та легкі посягання на особисту недоторканність (нанесення легких тілесних ушкоджень побої, образи), закони 12 таблиць містять також штрафи, які передбачали «членоушкодження» (лат. – *membrum ruptum*), помсту за принципом «око за око, зуб за зуб» (принцип Таліона). Були встановлені і штрафи у вигляді подвійної виплати вартості речі при крадіжці. У випадку, коли злодій був схоплений на місці крадіжки (лат. – *furtum manifestum* – виявлення крадіжки), його дозволено було вбити. Держава не чулася в силі розібратися з психологією розлючених потерпілих. Лише поступово заборона помсти і розправи розповсюдилися на всі види приватних злочинів проти особи [1, с. 19-22].

Із встановленням приватних зобов'язань – штрафів вперше виникає юридичне поняття боргу однієї особи щодо іншої. Але невиконання таких зобов'язань ще довго тягне за собою наслідки, подібні до особистої помсти. Таким чином, стародавній «виконавчий процес» спрямований на особу боржника й веде до “видачі його голови” у розпорядження кредитора, в перетворення його на раба і навіть до його вбивства. Наприклад, римські закони 12 таблиць на випадок множинності кредиторів дозволяли розсікти боржника на відповідні частини. Таким чином, боржник на невиконання боргу являвся приреченим [5, с. 372].

Пізніше ніж виникнення зобов'язань із деліктів юридично були визнані окремі види зобов'язань, які виникли із договорів. У різних народів ці найдавніші договірні типи не однакові, але вони завжди являють собою формальні акти (формалізм стародавнього права), за їх невиконання завжди настає особиста відповідальність, приреченість боржника, як і обов'язок відповідальності за правопорушення. Стародавнє право ще не вирізняло кримінальні та цивільні правопорушення. Як перші, так і другі викликали психологічну залежність та призводили до такої ж особистої розправи над недобросовісними боржниками. Одним із найбільш ранніх видів договірних зобов'язань була порука у вигляді завдатку (до сплати штрафу, прибуття до суду і т.д.). У цьому випадку особа, яка виступала поручителем, несла всю відповідальність за боржника. Кредитор мав право вбити, продати чи утримувати в себе як раба самого поручителя. До такого ж результату були наближені і стародавні римські зобов'язання формального зв'язку (лат. – *nexum*): боржник при укладенні договору повністю віддавав свою особу на милість кредитора у випадку несплати чи невчасної виплати боргу [1, с. 228].

Усе вищевикладене говорить про те, що примітивне зобов'язання розглядалося як особистий зв'язок між кредитором і боржником, в силу якого останній був відповідальний перед першим, тобто йому винний не лише своїм майном, а й життям. Борг переріс у відповідальність.

Окремі види боргу викликали (лат. – *causae* – викликати, спричиняти) необмежену владу кредитора. Майнова сторона зобов'язання (якщо взагалі йшлося про майно) не розглядалася, а різниця у сумі боргу не здійснювала жодного впливу на юридичні наслідки його несплати. У будь-якому випадку влада кредитора була необмеженою. З іншої сторони різниця мала фактичне значення: у випадку незначного боргу інші особи могли викупити боржника. Якщо таких осіб не було, кредитор міг зробити з боржником будь-що. Ідея матеріальної відповідальності не фігурувала на такій стадії розвитку зобов'язальних правовідносин.

У подальшому розвиток зобов'язальних правовідносин здійснюється в різних народів різними шляхами і полягав у послабленні, а потім і у знищенні особистої відповідальності боржника. Спочатку заборонялося вбивство боржника чи його продаж, потім рабство в кредитора перетворилося у боргову кабалу, яка тривала до відпрацювання боргу, чи особисту затримку боржника, яка мала на меті спонукати його чи його близьких до сплати боргу. Часте затримання кредитором з часом замінилося борговими в'язницями і набуло характеру покарання за неправомірні дії. Згодом і боргове ув'язнення перетворилося на звичайне тюремне покарання не за невиконання певних дій, а за злісне банкрутство [6, с. 212-215]. Таким чином, у поняття зобов'язання вкладався зовсім інший зміст.

Майновий зміст зобов'язання знаходився на першому місці. З розвитком економічного обороту зобов'язання стало його основною формою. Якщо в стародавні часи головною умовою виникнення зобов'язання були правопорушення, то потім змінилося співвідношення: обов'язки, що виникали із деліктів, стали губитися серед численної кількості зобов'язань, що виникали з договорів. Громадянське життя перестало задовольнятися прадідівськими шаблонами, а розвиток особистості дав можливість договору здійснювати свою основну функцію – забезпечувати економічний обіг. Договір став живим фактором інтенсивного майнового спілкування, і це відбилося на самому характері зобов'язання. Якщо спочатку існував делікт з його ідеєю особистої помсти, то в подальшому основна роль перейшла до договору з його основною майновою функцією.

Така зміна відобразилася у цілому ряді чинників, перш за все у відмові від особистої відповідальності і перекладенні її на власність боржника. Метою зобов'язання у більшості випадків стало отримання майнових цінностей від боржника, і з цього випливає несення відповідальності за несплату боргу. Разом з тим у діловому обороті почали розглядати зобов'язання як майнову статтю, тобто якщо вимога складає частину власності кредитора, борг містився у власності боржника. В цілому зобов'язання вже представляється як особлива форма взаємовідносин між кредитором і боржником. Особа боржника зникає за його власністю. Наприклад, зобов'язання зв'язує не волю боржника, а лише зобов'язує його власність. Борг – це лише зменшення власності боржника, а не його свободи.

За словами видатного польського правознавця-цивіліста кінця XIX – початку XX століття Ф. Золла, «боргове право є частиною права власності» [11, с. 119-120].

Перетворившись у майнові відносини, зобов'язання вступило на шлях циркуляції і само стало об'єктом обігу. У подальшому розвитку зобов'язання дійшло до звернення пред'явника. Так, боржник у документі, який підписує, погоджується сплатити борг тому, хто пред'явить цей документ. Таким чином, боржник не знає свого кредитора і не виявляє бажання дізнатися про нього. Зобов'язання стало цінним папером, який має грошовий еквівалент та гарантується певною власністю [3, с. 209].

Поняття вимоги також було неоднозначним. З одного боку, немає вимоги – немає виплати боргу. У цьому випадку звертаємося до римських юристів, які говорили, що боржником може бути названий лише той, у якого крім волі можна вимагати і гроші (лат. – “*debitor intelligitur esse is, a quo invito pecunia eigi potest*”). Але такий висновок є хибним, оскільки у тому ж Стародавньому Римі поряд з позовними зобов'язаннями, які виникали із наявності вимоги, існували непозовні зобов'язання, які називалися “натуральними” (лат. – *obligationes naturales*). Жодних вимог такі зобов'язання не допускало, але юридично вони були чинними. Так, добровільно здійснена за таким зобов'язанням виплата не підлягала поверненню як неправомірно сплачена. Таке зобов'язання не було основою для поруки, застави тощо. У будь-якому

випадку це був борг, хоча й не було майнової відповідальності.

Тривалий час вважалося, що такі “натуральні” зобов’язання були притаманні лише стародавньому римському праву з його рабством та іншими специфічними інститутами, на ґрунті яких і виникали дані зобов’язання [4, с. 212-220]. Більш детальне вивчення римського права дало можливість виявити, що такі види зобов’язань існували у всіх європейських цивільно-правових системах [2, с. 23-26]. Згодом зникло рабство та інші норми позитивного римського права, але замість них виникли інші обставини, коли існує борг, але немає позову – наприклад, зобов’язання щодо виникнення позовної давності. Відповідно до чинної на міжвоєнний період науки цивільного права західноєвропейської юриспруденції, позовна давність знищує можливість подання позову, але не сам борг. Також виникають зобов’язання із азартних ігор: позов про сплату виграшу висувати не можна, але і вимагати назад уже виплачений виграш не можна [6, с. 336-337].

У різних правових системах випадки подібних натуральних зобов’язань могли бути різні, але важливо те, що в жодній з них система зобов’язань не вичерпується висуванням позовних вимог. Поряд з ними висуваються зобов’язання без пред’явлення позову, і таке зобов’язання не має наявної зобов’язальної ознаки.

Природа зобов’язання також представляється майновою відповідальністю за невиконання як єдиною можливою зобов’язальною санкцією.

Яким би не був зміст зобов’язання, єдиним наслідком його невиконання залишалася вимога повернення майнових збитків. На цьому підґрунті, наприклад, відомі російські цивілісти міжвоєнного періоду Г.Ф. Шершеневич та І.М. Трепцін вважали хибною ст. 1513 т. 10 Зводу законів, яка говорить, що в силу невиконання боржником зобов’язання кредитор має право вимоги в суду рішення про відібрання у боржника його власності або частини власності для оплати боргу. Вимога кредитора про передачу йому в натурі купленої речі, якщо річ знаходиться у боржника, чи про передачу йому квартири, яка знаходиться в наймі, має за основу не на майнове право, а на право зобов’язання, в силу чого боржник зобов’язаний вдатися до такої передачі для погашення боргу. До таких засобів і вдається право до виконання вимоги: тут питання не природи зобов’язання, а практичної доцільності [6, с. 36-37; 4, с. 6-7].

Грошова компенсація є задоволенням кредитора лише в тих випадках, коли саме зобов’язання містило певну суму. У всіх інших випадках воно було лише додатковим способом для спонукання боржника до виконання зобов’язання.

В укладених договорах відносно дій немайнового характеру майнова сторона вважається єдиною у правовому полі, чий інтерес захищає російське зобов’язальне право відповідно до т. 10 Зводу законів. Інші сторони, які не мають майнового інтересу, не мають і правової охорони [2, с. 23-26]. Але зобов’язання не може заключати в собі перетворення боржника в об’єкт зобов’язання. Це є юридична форма відносин між особами – суб’єктами зобов’язань, і загальною метою є встановлення спеціального обов’язку одного з них на користь іншого, спеціальної поведінки боржника в інтересах кредитора. Оскільки всі громадяни зобов’язані дотримуватися певних правил поведінки у суспільстві: не посягати на життя і здоров’я інших, особисту свободу, недоторканність, недоторканність житла, об’єктів інтелектуальної власності тощо, – то й у більш конкретних випадках встановлюються правила поведінки щодо тих чи інших зобов’язальних норм.

Спеціальний обов’язок боржника, взятий ним на себе відповідно до договору чи встановлений законом (деліктні зобов’язання), все одно це визначається конкретними умовами і потребами життя. Не можна заперечувати того, що будь-яке зобов’язання має на меті створити обов’язок боржника дотримуватися правил поведінки в інтересах кредитора. На перший план виступає особистий інтерес, який в одних зобов’язаннях є більшим, в інших меншим. Будь-яка поведінка залежить від волі суб’єкта, і зобов’язання є допустимою законом формою тиску на боржника, що є для нього додатковою мотивацією для виконання зобов’язання [1, с. 235-236].

Договори є способом регулювання відносин між приватними особами для задоволення їх матеріальних інтересів та потреб, як вважав І.А. Покровський. Для укладення будь-якого договору необхідною є воля сторін. Для того щоб волевиявлення мало юридичне закріплення, потрібні його прояви в зовнішніх ознаках (словесно, письмово, внаслідок дій), які б давали можливість стверджувати його наявність [1, с. 233-235]. Таким чином, для виникнення договору, як і будь-якого іншого юридичного акта, волі сторін недостатньо, потрібно ще й волевиявлення. Однак у силу різних причин воля може не співпадати з волевиявленням. Це виявлялося в обмовках, опис-

ках, волевиявленнях жартома і т.д. Наприклад, особа хотіла продати певну річ, а замість продати промовила “купити, замість “продати за тринадцять” обмовилася “продайте за тридцять”.

Із прийняттям цивільних кодексів Франції (Кодексу Наполеона 1804 р.) та Німеччини (Німецького цивільного уложення 1896 р.), більшість норм яких діє і сьогодні, зобов'язальні правовідносини набули сучасного вигляду, хоча французька та німецька правова доктрини у цих питаннях мають певні особливості. Так, ст. 1101 Французького цивільного кодексу ототожнює зобов'язання із договором «Договором є угода, за якою одна чи кілька осіб приймають на себе зобов'язання перед одним чи кількома особами щось надати зробити чи не надати» [12, с. 328]. § 241 Німецького цивільного уложення надає чітке визначення зобов'язання: «На підставі зобов'язання кредитор має право вимагати від боржника надання. Надання може полягати і в утриманні» [13, с. 48-49].

Стаття 509 Цивільного кодексу України зазначає, що зобов'язанням є правовідносини, в яких одна сторона (боржник) зобов'язана вчинити на користь другої сторони (кредитора) певну дію (передати майно, виконати роботу, надати послугу, сплатити гроші тощо) або утриматися від певної дії, а кредитор має право вимагати від боржника виконання його обов'язку [10].

Виходячи із вищевикладеного, можна зробити висновок, що з розвитком суспільства зобов'язання пройшло складний процес еволюції – від боргової кабали, у яку потрапляв боржник навіть за незначний борг, до цивілізованого врегулювання боргових взаємовідносин. Зміст зобов'язання становить право вимоги і відповідний йому обов'язок між суб'єктами – кредитором і боржником. Зобов'язання опосередковує процес переміщення майна або інших результатів діяльності людини, які також мають майновий характер. Ця ознака дає можливість відмежувати зобов'язання від особистих немайнових відносин, але не виявляє специфіки зобов'язань щодо інших цивільно-правових майнових відносин. Виникнення, зміна та виконання зобов'язання передбачено у законодавстві будь-якої держави завдяки першоджерелам класичного римського права. Поняття зобов'язання є майже тотожними, що передбачає ідентичні дії сторін. Лише французьке право ототожнює зобов'язання з договором, що не є характерним для класичної німецької цивільно-правової доктрини та українського законодавства.

Список використаної літератури:

1. Покровській І.А. Основныя проблемы гражданского права. – Петроград, 1917.
2. Русу С. Історія розвитку деліктних зобов'язань в Україні // Право України. – 2001. – № 2. – С. 23-26.
3. Харитонов Е.О. Рецепція римського приватного права: (Теоретичні та історико-правові аспекти). – Одеса, 1997.
4. Трепіцин І.М. Цивільне право губерній Царства Польського і російське у зв'язку з Проектом Цивільного Уложення. Загальна частина зобов'язального права. – Варшава, 1914.
5. Сават Р. Теория обязательств. – М., 1972.
6. Шершеневич Г.Ф. Підручник російського цивільного права (з видання 1907 р.). – М., 1995.
7. Победоносцев К. Курс гражданского права: У 3-х т. – СПб., 1896. – Т. 3.
8. Підпригора О.А. Римське приватне право: Підруч. для студ. юрид. спец. вищих навч. закладів. – Вид. 3-є, перероб. та доп. – К., 2001.
9. Макарчук В.С. Основи римського приватного права: Навч. посібник. – К., 2000.
10. Цивільний кодекс України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws>
11. Zoll F. Prawo cywilne: w 2 t. T. 1 Część ogólna: Wydanie piąte. – Poznań, 1931.
12. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) = Code civil des Français (Code Napoleon) / Пер. с фр. Захватаева В.Н. – М., 2012.
13. Гражданское уложение Германии – Deutsches Bürgerliches Gesetzbuch mit Einführungsgesetz: введ. закон к Гражд. уложению / В. Бергманн, пер. с нем., введ., сост.; Науч. редакторы А.Л. Маковский и др. – 2-е изд., доп. – М., 2006.

Надійшла до редакції 18.09.2012

